

OPONENTSKÝ POSUDOK NA HABILITAČNÚ PRÁCU

Autor habilitačnej práce:

RNDr. Luděk Šídlo, Ph.D., Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova

Názov práce: *Demografické stárnutí v Česku – příčiny a možné důsledky*

Autor oponentského posudku:

prof. RNDr. Branislav Bleha, PhD., Katedra ekonomickej a sociálnej geografie, demografie a územného rozvoja, Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Mlynská dolina, Ilkovičova 6, 842 15 Bratislava, e-mail: branislav.bleha@uniba.sk

Úvodné poznámky k práci a jej štruktúre

Habilitačná práca pozostáva z dvoch hlavných častí. Vstupný komentár pozostáva z úvodu, zhrnutia a 4 hlavných logicky členených podkapitol. Možno trochu otázne je zaradenie kapitoly 4.1, ktorá sa týka metód merania starnutia v prospektívnom a retrospektívnom kontexte (a priamo nesúvisí s priestorom a regiónmi, hoci sa pravdaže aj na nich aplikuje), do samotnej kapitoly 4. Túto kapitolu by som osobne zaradil inam, a kapitolu 4 sumárne nazval „Starnutie populácie Česka v európskom a regionálnom kontexte“.

Publikované práce sú klasifikované do troch skupín, a vyjadrujú hlavné smery výskumu habilitanta. Celkovo je v súbore 9 prác. Tieto dobre vystihujú hlavné výskumné piliere uchádzača, k čomu sa bude vyjadrovať posudok nižšie.

Habilitačná práca je originálna, a neobsahuje žiadne znaky plagiátorstva.

V tejto úvodnej časti sa vyjadrím aj ku aktuálnosti problematiky obsiahnutej v práci. Asi sa nedá skonštatovať nič iné, že to je a aj bude nielen v Česku, ale aj európskom a globálnom meradle, jedna z najaktuálnejších výskumných tém, z ktorej vyplývajú veľmi páľčivé problémy, a ktorá má množstvo dopadov na spoločnosť. Autor navyše uchopil problematiku vhodne, a dostatočne „problémovo“, zjavným dôkazom aktuálnosti a spoločenskej relevancie je aplikačné vyústenie práce (kapitola 5 v rámci úvodného komentára a posledné dve štúdie v súbore prác)

Hodnotenie vstupnej časti A

Úvodný komentár, teda vstupná časť A k súboru publikovaných prác je pomerne rozsiahly, vhodne a logicky štruktúrovaný. Je písaný dobrým štýlom, čo oceňujem, pretože niekedy sa výskumníci chtiac či nechtiac uchýľujú k zložitým vetám, nadmernému využívaniu cudzích pojmov, a je náročné pri čítaní udržať pozornosť a čitateľ si musí niektoré vety prečítať aj viac krát. Nič z tohto neplatí pre text vstupnej časti tejto habilitačnej práce. Považujem za potrebné

to oceniť, pretože nielen kvalitný obsah, ale aj forma je pre publikovanie a prezentovanie výsledkov dôležitá. Uchádzač tak dokazuje, že má v tomto aspekte tvorivej práce veľmi dobré kompetencie.

Vstupná časť je rozdelená, vyjmúc úvod a zhrnutie, do štyroch základných kapitol, ktoré logicky na seba nadväzujú, a problematike v nich zakomponovaných je venovaná primeraná pozornosť. Napriek tomu, k prvej časti „Teoretické východiská“ mám aj niekoľko drobnejších pripomienok. Vopred predznamenávam, že ide o môj subjektívny pohľad na to, čo by malo byť v teoretickej kapitole k demografickému starnutiu obsiahnuté, a aká by mala byť podrobná, resp. rozsiahla. Zároveň si uvedomujem, že rozsah celej vstupnej časti má istý horný limit z hľadiska dĺžky, hoci asi nie je daný oficiálne. Ak sa teda chcel uchádzač venovať aj empirii, mal náročnú úlohu v tom, aby všetky aspekty boli dostatočne zahrnuté. Uvádzam tieto poznámky pomerne podrobne predovšetkým z dôvodu, že teoretický vstup do akejkolvek problematiky je nesmierne dôležitý:

- Na strane 8 hore autor očakávane zdôrazňuje svoje zameranie na plodnosť, ako primárny determinant starnutia, a zo zdôvodnenia sa dá trochu vyčítať prikladanie nižšej váhy úmrtnosti a migrácie v kontexte demografického starnutia. Prinajmenej v prípade úmrtnosti by som však vplyv na trajektórie starnutia resp. jeho tempo nepodceňoval. Pomerne razantný nárast strednej dĺžky života po roku 1989, špeciálne v prípade Česka, mal výrazný podiel na raste podielu seniorov a zvyšovaní priemerného veku populácie. To sa dá kvantifikovať napríklad pomocou hexagonálnej grafickej metódy. Nezabudnime na skutočnosť, že v mnohých regionálnych populáciách Česka a Slovenska v posledných 15 rokoch dochádzalo k (dočasnému) rekuperačnému „vzopnutiu“ pôrodnosti, a starnutie tak bolo generované dominantne rastom strednej dĺžky života. V prípade Slovenska to dokladujú niektoré štúdie, napríklad od mojej kolegyne Dr. Káčerovej.
- V prípade kľúčového objektu práce – demografického starnutia, autor uvádza jedinú definíciu od Pavlíka a Kalibovej. Ona v zásade vystihuje podstatu demografického starnutia, ale vzhľadom na kľúčové, centrálné postavenie tohto pojmu v práci, by som privítal viac definícií. Ostatne, dopady demografického starnutia sa prejavujú nielen kvôli zvýšenému podielu seniorov, ale aj kvôli ich rastúcemu absolútnemu počtu. Zjednodušene, podiel je problém pre makroekonomický vývoj a index dôchodkového zaťaženia, počet pre zdravotníctvo a sociálne služby. Starnutie v globálnej mierke by sme zasa mohli definovať ako jav, keď stará sub-populácia rastie rýchlejšie ako mladšie vekové skupiny.
- V kapitole 2.1.3 mi chýba stručná diskusia vyčlenenia hranice staroby, tak ako je využívaná (retrospektívne) v demografii. Definícia od Hartla a Hartlovej hovorí o veku už od 60 rokov, nižšie autor spomína „štandardnú“ hranicu 65 rokov. Ďalej, spomína Baltesov „štvrtý vek“, ale nespomína tak dôležitý pojem ako „najstarších starých“ od 80 resp. 85 rokov života. Aj napriek limitom rozsahu práce, by som venoval tejto časti trochu väčší priestor, poskytol aspoň niekoľko alternatívnych pohľadov na členenie staroby, spomenul by som termín senior, alternatívne pohľady na vek začiatku staroby, ďalej napríklad pojmy ako starnutie pracovnej sily. Uvedomujem si však, že toto nemôže byť komplexné spracovanie terminológie a definícií demografického starnutia.

- V kapitole 2.2. uchádzač venuje podstatnú pozornosť druhému demografickému prechodu. Odhliadnuc od toho, že sa tento koncept stretáva aj s kritikou (šťasti spomenutou na str. 17), vzhľadom na kontext práce by som začal skoršími prácami. Nezabudnime, že depopulácia a starnutie tu nie je s nami až od 60. rokov minulého storočia. Stačí spomenúť diela klasikov ako „Twilight of Parenthood“ či niektoré ďalšie. Na druhej strane rozumiem, že sa autor zameral na teórie a koncepty poklesu fertility, ktoré starnutie zdola ovplyvnili už masívne v kontexte celých kontinentov. Pôvodne som chcel použiť okrem výrazu masívne aj „globálne“, avšak to je práve spomenutý problém univerzálnosti teórie 2. demografického prechodu. Následne som si tiež uvedomil, že je náročné na dvoch-troch stranách obsiahnuť túto problematiku. Táto kapitola nie je vlastne o ničom inom, ako o teóriách poklesu plodnosti. A to je také zložité „puzzle“, ako to označila v jednej štúdii Sunnee Billingsley, že by nestačil ani dvojnásobný rozsah podkapitoly. Napriek tomu, na úkor popisu 2. demografického prechodu, by som zaradil niektorých ďalších autorov, ktorí prispeli k štúdiu, klasifikácii a meraniu váhy hlavných faktorov (poklesu) fertility a formovaniu konceptov jej dlhodobého poklesu.
- V kapitole 2.3. by som spomenul aj pôvodných tvorcov myšlienky 1. demografického prechodu.
- V práci nepoužíva autor termín „starnutie zo stredú“. Zbežnou rekognoskáciou literatúry som zistil, že tento termín sa v českej proveniencii používa menej ako napríklad v slovenskej. Objavuje sa aj v zahraničnej literatúre (napríklad MacKellar vo Vienna Yearbook of Pop Research, r. 2003). Aký je názor uchádzača na používanie tohto pojmu? V tejto súvislosti by možno v takto zameranej práci bolo vhodné spomenúť aj pojmy ako koeficient prílivu, odlivu, výmeny, ktoré sa zvyknú používať.

Celkovo, napriek spomenutým drobnejším komentárom, považujem teoretickú kapitolu 2 za pomerne vydarenú, uchádzač ukázal, že dokáže efektívne narábať s relatívne obmedzeným priestorom. Ďalšie kapitoly časti A už majú viac metodický a empirický charakter. Autor tu jednoznačne dokazuje, že vládne metodologickému aparátu demografie v predmetnej problematike.

Druhá kapitola zhrňa empirické zistenia o demografickom starnutí českej populácie na národnej úrovni, v prípade fertility zaradil autor aj niektoré poznatky o regionálnej diferencovanosti. V kapitole 3.1. zhrnul autor základné fakty o nepravidelnosti vekového zloženia českej populácie. Osobne by som privítal aj niekoľko zhrňujúcich viet o tom, kedy a v akej miere budú ovplyvňovať trend starnutia spomenuté generácie, to jest napríklad kedy a v akej miere ovplyvní presun „Husákových detí“ do seniorského veku vekové indexy, a kedy „odchod“ tejto generácie spomalí tempo starnutia. Tieto presuny majú, a to bez ohľadu na predikovaný vývoj plodnosti či strednej dĺžky života, zásadný vplyv na trajektóriu starnutia. Jedným dychom možno dodať, že o niečo nižší ako na Slovensku, kde bol boom 70. rokov o niečo výraznejší, a prepád v 90. rokoch rovnaký ako v Česku, takže aj „pád“ bol razantnejší na Slovensku, a starnutie zo stredú bude o to intenzívnejšie. Tieto posuny sa dali vyjadriť aj graficky, označením kohort v pyramídach. V kapitole 3.2. autor dokladuje, že ide o jednu z jeho výskumných domén. Na obmedzenom priestore veľmi dobre, koncízne vystihol trendy vývoja

fertility. To platí aj pre nasledovnú podkapitolu spojenú so starnutím zhora. V kapitole 3.4 už autor pripúšťa, že aj migrácia môže mať na formovanie vekovej štruktúry nemalý vplyv. Je zrejme, že vekové zloženie na národnej úrovni nedokáže migrácia ovplyvniť nejakým zásadným spôsobom, o tom píše aj autor, a o tom ostatne hovoria aj výsledky simulácií náhradovej migrácie. Správne spomína, že na regionálnej úrovni je vplyv migrácie významnejší. Autor dokladá masívne suburbanizačné toky údajmi o raste počtu obyvateľov, ale samotný vplyv na spomalenie starnutia (možno i mladnutie) populácií suburbanizáciou zasiahnutých okresov mohol exaktne dokladovať napríklad pomocou priemerného veku alebo zastúpenia reprodukčno-produktívnej zložky obyvateľstva. Divergencia trendov v starnutí v súbore okresov kvôli suburbanizácii je iste výrazná, zatiaľ čo rozdiely v poklesoch plodnosti či v nárastoch nádeje na dožitie pravdepodobne nebudú tak výrazným faktorom diferenciácie.

Autor sa pomerne podrobne venuje konceptu a metódam vyjadrenia prospektívneho veku, ktorý patrí k najnovším prístupom v rámci „ageing demography“. Táto kapitola, európske aj regionálne porovnania sú veľmi dobre a fundovane spracované. Aplikácnym vyústením je kapitola 5 venovaná dopadom demografického vývoja, špeciálne starnutia, na vybrané demografické služby. Dr. Šídlo tu jednoznačne ukazuje (čo platí aj pre samotné dve práce zo súboru publikovaných prác, že aplikovaná demografia je jeho skutočnou doménou, v tejto časti veľmi dobre zúročil svoje dlhoročné skúsenosti, a prax aj mimo akademickej sféry. Veľmi dobre dokladuje prepojenie základného a aplikovaného výskumu.

Rámcové zhodnotenie vybraných publikovaných prác

Vybrané práce sú publikované predovšetkým v typicky geografických časopisoch, niektoré v ekonomicky a sociologicky zameraných časopisoch, jedna štúdia z deviatich je v typicky demografickom časopise (česká Demografie). Súvisí to zrejme najmä so zameraním prác, ktoré majú takmer vždy aj regionálny rozmer výskumu. Jedna štúdia zo súboru je v časopise vydávanom mimo Česka alebo Slovenska. Ich zameranie je (očakávané aj logicky) na priestor Českej a Slovenskej republiky, EÚ a ich regiónov.

- Tri práce venované fertilitate, predstavujú vhodný prierez výskumu, ktorému sa uchádzač v tejto oblasti venoval. Sú publikované v jednom slovenskom a dvoch českých impaktovaných časopisoch, pričom jeden je zameraním sociologický časopis, dva sú geografické časopisy. Jedna štúdia pokrýva priestor strednej Európy v kohortnom pohľade, druhá prináša pohľad na regionálnu diferencovanosť v českých a slovenských okresoch, tretia je detailnejším pohľadom na zmeny v koncentrácii plodnosti kohortnou optikou na Slovensku a v Česku. Práce možno neprinášajú nové metódy a nedefinujú nové teoretické rámce, ale celkom jednoznačne prinášajú nové, detailnejšie empirické poznatky o transformácii plodnosti v Česku a na Slovensku, ktoré dovtedy neboli takto vyčerpávajúco spracované, a veľmi koncízne využívajú najnovšie poznatky a metódy zahraničných výskumov, s ktorými autori veľmi dobre diskutujú a svoje vlastné výsledky konfrontujú.
- Ďalšie štyri práce sú venované samotnému starnutiu. Jeden je publikovaný v domácom časopise Demografie, jeden v slovenskom Ekonomickom časopise, jeden v domácom impaktovanom časopise (MGR), a jeden v časopise Erdkunde, ktorý patrí k tradičným

geografickým časopisom, umiestňuje sa dlhodobo najmä v treťom kvartile podľa IF v JCR. Spoločným znakom týchto štyroch publikácií je precízna aplikácia metód merania starnutia a ich interpretácia. Ako veľmi prínosné vidím spojenie prospektívneho prístupu s využitím multivariačnej štatistiky v štúdiu v MGR. Štúdia v Erdkunde je fakticky empirickým rozšírením, aplikáciou pre nižšie regionálne jednotky (LAU 2). Teoreticko-metodologická časť je v týchto štúdiách spolu so štúdiou v Sociológii do značnej miery analogická, štúdia v Sociológii prináša niektoré nové výsledky hlavne optikou penzijných systémov krajín V4. Posledná štúdia využíva štandardné metódy (vrátane grafických) pre jednoduchšiu, skôr popisnú analýzu zmien v demografickej štruktúre obyvateľstva českých okresov (vrátane jednoduchej typológie).

- Posledné dve práce sú aplikačne orientované. Jedna je publikovaná v časopise Geografie, druhá predstavuje špecializovanú sadu máp. Prvá, časopisecká štúdia je štandardnou, ale veľmi potrebnou analýzou na strane „labour supply“ v oblasti zdravotníctva, konkrétne všeobecných lekárov. Obe diela iste predstavujú veľmi cenný zdroj informácií pre rozhodovaciu sféru. Špeciálne oceňujem modelovanie potenciálnych spádových regiónov. Mám tiež otázku na uchádzača, či v nejakej publikácii neaplikoval (alebo neplánuje aplikovať) tieto postupy aj perspektívne, to znamená vychádzajúc z predikcií demografického vývoja a zmien vo vekovej štruktúre (najmä na strane dopytu). Na Slovensku nedávno bola publikovaná štúdia, ktorá obsahuje aj prognózy atribútov, ako napríklad počet a podiel hospitalizácií podľa veku (strana dopytu), počty študentov, sestier (strana ponuky), publikácia s názvom „Vplyv starnutia na zdravotnícky systém Slovenska: Prognóza dopytu a ponuky do roku 2030“.

Záverečné stanovisko

Záverom môžem skonštatovať, že uchádzač Dr. Šídlo dosiahol veľmi dobré vedecké výsledky, ktoré znamenajú prínos pre rozvoj vedného odboru, veľmi výrazne v rámci českej proveniencie. Metódy použité pri spracovaní témy habilitačnej práce sú veľmi vhodné, aktuálne, dostatočne vedecké. Špeciálne oceňujem prepojenie základného výskumu s aplikačnou rovinou, a pionierske aplikácie konceptov prospektívneho veku pre Českú republiku a jej regióny.

Svojou habilitačnou prácou uchádzač dokladuje, že je výborným kandidátom na udelenie vedecko-pedagogického titulu docent v odbore Demografia.

V Bratislave dňa 26.4.2022

prof. RNDr. Branislav Bleha, PhD.